

УДК 343.224.1

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІКОВОЇ ОСУДНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

RETROSPECTIVE REVIEW OF LEGISLATION FOR MINORS AGE SANITY

Мірошниченко Н.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена науковому аналізу історичних пам'яток кримінального законодавства щодо питань кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб. Акцентовується увага на генезисі поняття вікової осудності неповнолітніх осіб. Зазначаються правові наслідки встановлення ознак вікової осудності у різні історичні періоди. Пропонується запровадити поняття «вікова осудність» у діюче кримінальне законодавство України.

Ключові слова: вік, вікова осудність, неповнолітній, неосудність, осудність, розуміння.

Статья посвящена научному анализу исторических памятников уголовного законодательства относительно уголовной ответственности несовершеннолетних. Акцентируется внимание на генезисе понятия возрастной вменяемости несовершеннолетних. Рассматриваются правовые последствия установления признаков возрастной вменяемости в разные исторические периоды. Предлагается закрепить понятие «возрастная вменяемость» в действующем уголовном законодательстве Украины.

Ключевые слова: возраст, возрастная вменяемость, несовершеннолетний, невменяемость, вменяемость, осознание.

The article is devoted to scientific analysis of historical monuments of criminal law in criminal responsibility for minors. Attention is focused on genesis of concept of sanity age minors. It is indicated legal consequences of establishing sanity signs of age in different historical periods. It is proposed to introduce concept of «age sanity» in existing criminal legislation of Ukraine.

Key words: age, age sanity, minor, insanity, sanity and understanding.

Актуальність теми. Негативні соціальні явища (зниження рівня життя, проблеми безпритульності тощо) значною мірою впливають не тільки на рівень злочинності, а також на рівень фізичного та морального здоров'я неповнолітніх. У неповнолітніх, які виховуються поза сім'єю або у несприятливих сім'ях, нерідко спостерігається відставання у психічному розвитку (у вольовій, емоційній та інтелектуальній сферах), що може виступати причиною

зниження рівня усвідомлення своїх вчинків і бути однією із причин девіантної поведінки. У судовій практиці достатньо часто зустрічаються випадки, коли неповнолітній під час вчинення злочину не був здатний повною мірою усвідомлювати свої дії чи керувати ними внаслідок відставання у психічному розвитку, яке не пов'язане із психічними розладами (внаслідок соціальних чинників). Тобто, мова йде про невідповідність паспортного та психологіч-

ного віку. У кримінально-правовій літературі такий стан прийнято називати «вікова осудність».

На відміну від законодавства деяких зарубіжних країн (наприклад, Азербайджану, Вірменії, Польщі та ін.), норми діючого кримінального закону України чітко не регулюють питання кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які відстають у психічному розвитку, що не обумовлено психічними захворюваннями або розладами. Однак вітчизняне кримінальне законодавство у різні історичні етапи розвитку встановлювало правові наслідки вікової осудності неповнолітніх.

На нашу думку, є необхідність на законодавчому рівні закріпити положення вікової осудності, тому доцільно проаналізувати кримінальне законодавство, яке встановлювало такі положення.

Окремі питання вікової осудності висвітлювались у працях науковців кримінального циклу, а також спеціалістів у галузі загальної та судової психології, педагогіки та медицини, зокрема у працях: Ю.М. Антоняна, З.А. Астемірова, С.М. Будзінського, В.М. Бурдіна, Р.І. Бабіченко, Т.О. Гончар, П.С. Дагеля, Д.А. Дриля, С.Ф. Денисової, О.Ф. Кістяковського, Р.І. Міхєєва, Г.М. Миньковського, Н.А. Мірошніченко, Г.В. Назаренко, О.Д. Ситковської, Б.А. Спасеннікова, Н.А. Орловської, С.В. Познишева, М.С. Таганцева, В.С. Трахтерова, Є.І. Цимбала, Н.С. Юзікової, О.О. Ямкової та ін.

Мета. На підставі аналізу кримінального законодавства різних історичних періодів встановити етапи розвитку основних положень вікової осудності неповнолітніх осіб.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні не має законодавчого визначення вікової осудності, а також діючий КК України не встановлює правові наслідки вікової осудності. У наукових осередках також не має єдності думок щодо правової природи та правових наслідків цієї категорії. На підставі аналізу наукових думок та законодавства зарубіжних країн автор вважає, що про вікову осудність йде мова, коли неповнолітній під час вчинення злочину не був здатний повною мірою усвідомлювати суспільну небезпеку чи фактичний характер свого діяння, або керувати своїми діями (бездіяльністю) через наявність відставання у психічному розвитку, не пов'язане з психічними захворюваннями або розладами [1, с. 14–15].

У статті розглянемо основні етапи зародження та розвитку інституту «вікова осудність».

Розглядаючи кримінальне законодавство, що діяло на сучасній території України, слід відмітити, що до XVIII століття законодавчі акти не встановлювали ознаки вікової осудності.

Деякі вчені вважають, що одну із перших спроб законодавчого закріплення вікової осудності було зроблено Катериною II. Відповідно до наказу Катерини II від 1765 р. діти до досягнення 10 років визнавалися неосудними, і тому до них не застосовувалися заходи кримінального впливу, вони віддавалися батькам. Щодо неповнолітніх від 10 до 17 років діяв принцип пом'якшення покарання [3, с. 1]. Це є перший законодавчий акт, який почав чітко диференціювати вік кримінальної відповідальності, проте не можна погодитися з тими науковцями, які стверджують, що у цій нормі відображено перші ознаки вікової осудності [4, с. 7]. Вікова осудність виражається в наявності певних відхилень від нормального психічного розвитку неповнолітнього, внаслідок яких особа не може повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність). За вказаним законодавчим актом особи від 10 років підлягали кримінальній відповідальності незалежно від ступеня розуміння, мова йшла лише про певні пільги щодо неповнолітніх при застосуванні покарання. Аналогічні положення можна прослідкувати у діючому КК України, однак вікові межі в них відрізняються.

Важливим документом, який охоплював кримінальну політику щодо неповнолітніх правопорушників, був Звід

законів від 1832 року. Він перейняв основні положення щодо відповідальності неповнолітніх осіб з наказу Катерини від 1765 р. Цей Звід законів також виокремлював певні вікові групи, однак вікові групи більш конкретизувалися і залежали від ступеня тяжкості злочинів. Звід законів виокремлював такі вікові групи: особи до 10 років визнавалися неосудними. Щодо осіб від 10 до 14 років та осіб від 14 до 17 років для злочинів «великої тяжкості», а також осіб від 10 до 15 років та від 10 до 17 років для злочинів «меншої тяжкості» суд повинен був у кожному разі встановлювати ступінь «розуміння» цих неповнолітніх. Якщо було встановлено, що неповнолітній діяв із «розумінням», він підлягав покаранню, однак діяв обов'язково принцип пом'якшення покарання [5, с. 7]. Це один із перших законодавчих актів, який в основу диференціації віку кримінальної відповідальності покладав критерій «розуміння особи».

Необхідно зазначити, що законодавство не роз'яснювало значення змісту терміна «розуміння». Подібні терміни містились і в законодавстві зарубіжних країн, наприклад, у Франції «discernement», Німеччині «discernimento», які також не надавали тлумачення цих термінів. А.В. Богдановський зазначав, що у науці того часу теж не було єдиної думки щодо цього поняття. Серед юристів висловлювалися різні припущення. Дехто вважав, що нездатність розуміти свої дії залежала лише від певних психічних розладів, і тому потрібно ставити питання тільки про розумовий розвиток. Такі науковці, як А. Бернер, К. Маттермайер вважали, що внаслідок невизначеності цих термінів судовою практикою часто досліджувалась тільки розумову діяльність підлітка з медичної точки зору, проте вони вважали, що нездатність розуміти свої вчинки може бути викликана також соціальними факторами, наприклад, неналежне виховання родичами, прогалини в освіті тощо [6, с. 25–28].

Е. Гофман, коментуючи німецький кримінальний закон зазначав, що ступінь усвідомлення може бути відсутнім або зниженим унаслідок внутрішніх чи зовнішніх факторів, або у їх сукупності. До зовнішніх факторів професор відносив такі фактори, що не потребували спеціальних медичних знань, зокрема це – недостатнє або погане виховання. До внутрішніх факторів він вважав необхідним зарахувати – слабоумство, природжений або набутий у ранньому віці брак у сфері почуттів, затримку у розвитку розумових здібностей, які розвиваються під впливом фізіологічних причин або внаслідок захворювань [7, с. 45].

Аналіз науково-правової літератури XIX ст. дозволяє зробити висновок, що відсутність «розуміння» у дітях неповнолітнього, яка виключала кримінальну відповідальність згідно з законом, могла залежати як від медичних (певні психічні захворювання), так і соціальних факторів (погане виховання, педагогічна занедбаність тощо). У тій частині, коли нездатність до розуміння не залежала від психічних захворювань, вбачалися перші ознаки вікової осудності. Тому вважаємо, що Звід законів був першим нормативним актом, який закріпив ознаки інституту «вікової осудності».

У другому виданні Зводу законів від 1842 р., на відміну Зводів законів від 1832 року, встановлюючи певні вікові межі, законодавець не враховував тяжкості злочину, а робив акцент тільки на ступінь розуміння.

За царювання Миколи I законодавство зробило суттєвий крок уперед, зокрема було удосконалено правові норми стосовно відповідальності неповнолітніх із відставанням у психічному розвитку. Так, наказом Миколи I від 15 серпня 1845 р. було затверджено Уложення про покарання кримінальні та виправні, яке набрало законної чинності 1 травня того ж року. Зазначене Уложення видавалось у різних редакціях, але кожне з них встановлювало диференційований підхід до визначення віку кримінальної відповідальності, змінювалися лише вікові межі. Так, згідно

з Уложением 1845 року діти до 7 років не підлягали покаранню, що пояснювалося тим, що в такому віці особа ще не може розуміти протиправності своїх дій. До другої вікової групи належали діти від 7 до 10 років, вони також не підлягали покаранню, а передавалися батькам або родичам для домашнього виправлення, тобто формально вік кримінальної відповідальності настував із 7 років, але фактично з 10 років. Стосовно осіб від 10 до 14 років у кожному випадку ставилося питання про наявність у діях «розуміння». Якщо було доведено, що таке «розуміння» відсутнє у дитини, її дорівнювали до осіб, які не досягли 10 років, і до них не застосовувалося покарання. Остання вікова група – це підлітки від 14 до 21 року, щодо яких діяли пільгові умови призначення покарання [8, с. 193].

Із змісту аналізованої норми вбачається, що Уложення 1845 року, як і Звід законів, містило окремі ознаки вікової осудності, відмінність була тільки у самому віці. Так, в Уложенні 1845 року ознаки вікової осудності були характерними тільки для осіб від 10 до 14 років. Це перші законодавчі акти, які передбачали обов'язковість урахування ступеня психічного розвитку особи, а також детально регулювали особливості призначення неповнолітнім особам покарання.

У 1864 р. джерелом кримінального права виступав Статут про покарання, що накладалися мировими суддями (він змінювався декілька разів). Цей статут змінив окремі положення Уложення 1845 року, зокрема виділив три періоди неповноліття: вік від 10 до 14 років; від 14 до 17 років, а також від 17 до 21 року. Аргументація цієї градації полягає у тому, що вона більшою мірою відповідає кліматичним та соціальним умовам руського життя [9]. Щодо осіб у віці від 14 до 17 років, суд у кожному разі повинен був з'ясувати, чи діяв засуджений із повним розумінням чи ні. Однак незалежно від ступеня розуміння особа підлягала кримінальній відповідальності, а також покаранню, але на пільгових умовах. У даному положенні вбачаються ознаки вікової осудності, але правові наслідки, на відміну від попередніх законодавчих актів, відрізнялися. Відповідно до Статуту нездатність до розуміння своїх дій виступала лише пом'якшуючою обставиною. Таке положення проіснувало недовго. Вже Уложення в редакції 1885 року повертається до положень вікової осудності, які були передбачені в попередніх законодавчих актах.

На підставі аналізу законодавства діючого у XIX – початку XX ст. науковці цього періоду почали пропонувати різновиди осудності та неосудності неповнолітніх осіб. Види осудності залежали від віку, а також від здатності «розуміння». Так, безумовна неосудність встановлювалася стосовно певної категорії дітей, а саме тих, які не досягли мінімального віку кримінальної відповідальності, зазначеного у законодавстві. Умовно осудними вважалися неповнолітні особи, щодо яких законодавство передбачало обов'язок встановлення «розуміння».

Ознаки умовної осудності неповнолітніх, які вбачались у законодавстві XIX ст., схожі з ознаками сучасного поняття вікової осудності, а саме:

- умовна осудність встановлювалася для неповнолітніх певної вікової групи в залежності від редакції Уложення. Вікова осудність стосується осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності, але не досягли повноліття;
- у період умовної осудності обов'язково встановлюється ступінь розуміння своїх дій. Для встановлення вікової осудності необхідно встановити ступінь здатності неповнолітнього усвідомлювати свої дії;
- законодавство XIX ст. не вказувало на причини за якими неповнолітній діяв без розуміння, однак на підставі того, що Уложення та інші нормативні акти того часу закріплювали окремі норми, які передбачали неосудність унаслідок психічних захворювань, робиться висновок, що у цьому разі неповнолітні діяли без «розуміння» з причин, які не залежали від психічних захворювань. Сучасне

визначення вікової осудності вимагає встановлення того факту, що неповнолітній не міг повною мірою усвідомлювати свої дії внаслідок відставання у психічному розвитку, яке не пов'язане з психічними захворюваннями та розладами.

З огляду на зазначене робиться висновок, що умовна осудність є прототипом сучасного визначення вікової осудності. Отже, перші (первісні) ознаки вікової осудності вбачались у кримінальному законодавстві кінця XVIII ст., які знайшли подальший розвиток у кримінальному законодавстві й XX ст.

Кримінальне Уложення 1903 року зберегло градацію вікових порогів кримінальної відповідальності. Так, згідно зі ст. 40 Уложення «не ставиться у вину злочинні діяння малолітніх, які не досягли 10 років». В юридичній літературі того часу зазначалося, що у цій нормі визначався період абсолютної неосудності [10, с. 20].

У ст. 41 Уложення зазначалося про так звану «умовну осудність» неповнолітніх. Так, дії осіб від 10 до 17 років ставилися в провину тільки в тому разі, якщо суд встановив, що неповнолітній під час скоєння суспільно небезпечного діяння міг усвідомлювати значення своїх діянь або був здатний керувати своїми діями. При встановленні нездатності особи цього віку усвідомлювати властивості та значення вчиненого, або керувати своїми діями, такі особи не підлягали кримінальній відповідальності, а до них застосовувалися певні міри безпеки [11, с. 284].

На нашу думку, у зазначеній статті вбачаються ознаки вікової осудності, але на відміну від законодавства XIX ст. більш наближені до сучасного поняття. Кримінальне Уложення 1903 вже не містить терміна «розуміння», законодавець уточнює, що необхідно встановити здатність особи усвідомлювати свої дії, а також необхідно було встановити здатність неповнолітнього керувати своїми діями під час скоєння злочину.

У 1919 р. було посилено кримінальне законодавство щодо неповнолітніх правопорушників. Згідно з Керівними початками 1919 р. суб'єктом злочину визнавалась осудна особа, яка досягла 14 років. Неповнолітні від 14 до 18 років підлягали відповідальності тільки в тому разі, якщо діяли з «розумінням». У протилежному випадку вони, як і особи до 14 років, могли піддаватися виховним заходам [12, с. 5]. У контексті статті «діяти з розумінням» означало, що особа, вчиняючи діяння, могла усвідомлювати це. Необхідно погодитися з Н.Ю. Скрипченко, який зазначає, що указану норму можна розглядати, як прообраз норми вікової неосудності, яка передбачена в діючому кримінальному законодавстві Російської Федерації (ч. 3 ст. 20 КК РФ) [13, с. 5].

Після прийняття декрету СНК РСФР «Про справи неповнолітніх, обвинувачених у суспільно-небезпечних діях» та постанови НКЮ від 12 березня 1920 р. «Про зміни п. 13. Керівних начал по кримінальному праву» змінюється підхід щодо диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх. Неповнолітні, які досягли встановленого законодавчими актами певного віку, підлягали кримінальній відповідальності незалежно від ступеня «розуміння», встановлення якого було обов'язковим у дореволюційному законодавстві. Із цього приводу можна погодитися з В.М. Бурдіним, який указує, що ці зміни призвели до втрати в законодавстві інституту вікової неосудності, який був заснований на цьому терміні [4, с. 15].

З цього періоду і до сьогодні кримінальне законодавство так і не встановлює правові наслідки вікової осудності. Однак слід зазначити, що у кінці XX століття була спроба встановити на законодавчому рівні правові наслідки встановлення вікової осудності неповнолітніх осіб.

Так, у 1991 р. були прийняті Основи кримінального законодавства Союзу та союзних республік, які містили окремий розділ «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх». Цей законодавчий акт був прогресивним.

сивним актом, але він так і не набрав юридичної сили. Відповідно до ч. 2 ст. 60 Основ неповнолітній, який досяг установлюваного у законі віку, не підлягав кримінальній відповідальності, якщо внаслідок затримки психічного розвитку, не пов'язаного з хворобливими психічними розладами, він був не здатний усвідомлювати фактичний характер або суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними [14]. У даному законодавчому акті була спроба відродити інститут вікової осудності, ознаки якого простежувалися у законодавстві XVIII – початку XX ст.

Висновки. Перші ознаки сучасного поняття «вікової осудності» можна прослідкувати у Зводі Законів 1832 року. Правові наслідки встановлення факту вчинення не-

повнолітнім злочину без «розуміння» змінювалися за різних історичних періодів, але завжди цей факт повинен був ураховуватися при вирішенні питань про кримінальну відповідальність.

Зміни, які були внесені у законодавство на початку 20 рр. XX століття призвели до втрати в національному законодавстві інституту вікової осудності, який було засновано на терміні «розуміння». До теперішнього часу українське кримінальне законодавство не містить ознак вікової осудності і не встановлює чітких правових наслідків – нездатності неповнолітньої особи повною мірою усвідомлювати чи керувати своїми діями під час скоєння злочину внаслідок відставання у психічному розвитку, що є прогалиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мірошниченко Н.М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України : Криминологические и уголовно-правовые проблемы : автореферат дис. кандидата юридических наук : 12.00.08 / Н.М. Мирошниченко, НУ «ОЮА», 2013. – 20 с.
2. Пергатая А.А. Уголовная ответственность несовершеннолетних по законодательству Федеративной Республики Германии : автореф. дис. на получ. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.00 – «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.А. Пергатая. – Омск, 2000. – 23 с.
3. Свод законов Российской империи. Законы уголовные. – СПб. : Тип. Второго отделения собственной Е.И.В.канцелярии, 1857. – Т. 15. – 964 с.
4. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні / В.М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004 – 240 с.
5. Ткачев В.Н. Становление и реализация уголовной политики Российского государств в отношении несовершеннолетних в дореволюционный период / В.Н. Ткачев // Научное издание Ростов н/Д. – 2007. – С. 6–14.
6. Богдановский А.М. Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики / А.М. Богдановский. – СПб. : Типогр. А. Мориговеровского, 1870. – 306 с.
7. Гофман Э. Учебник судебной медицины / Э. Гофман. – СПб. : изд. Л.Ф. Пантелев, 1877. – 766 с.
8. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / под. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юрид. л-ра, 1986. – Т. 4. – 511 с.
9. Чапурко Т.М., Лысенко А.В. Установление возраста уголовной ответственности в истории развития российского уголовного законодательства (до 1918 года) / Т.М. Чапурко, А.В. Лысенко // Научный журн. КубГАУ. – 2007. – № 25 (1), январь – С. 55–73. – Режим доступа : <http://ej.kubagro.ru/2007/01/pdf/04.pdf>.
10. Колоколов Г.Е. Новое Уголовное уложение. Толкование и критический разбор / Г.Е. Колоков. – М. : Типо-литогр., Ю. Венер, 1904. – 44 с.
11. Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. // Российское законодательство X–XX в.в. – В 9 томах. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т. 9. – С. 275–320.
12. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР от 12 декабря 1919 г. // Сборник декретов за 1919 г. – М., 1920. – С. 5–9.
13. Скрипченко Н.Ю. Становление и развитие законодательства о применении принудительных мер воспитательного воздействия в отношении несовершеннолетних преступников (досоветский, советский и постсоветский периоды) / Н.Ю. Скрипченко // Вопросы ювенальной юстиции – 2008. – № 1 (15). – С. 3–8.
14. Основы уголовного законодательства Союза ССР и республик : Закон Верховного Совета СССР от 02.07.1991 № 2281-1 – Режим доступа : http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_38722.html.